

*Можайкіна О. С.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ СІМ'Ї НА ФОРМУВАННЯ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ

У цій статті вивчаються проблеми сімейного виховання підлітків. Розглянуто типи педагогічно неспроможних сімей, а також визначено основні фактори впливу сім'ї на формування відхилень у поведінці неповнолітніх.

Ключові слова: сімейне виховання; підлітки, девіація, соціалізація особистості.

Правопорушення серед неповнолітніх як правова категорія відноситься до тих дітей, яким в момент вчинення правопорушення (злочину) вже виповнилося не менше чотирнадцяти і не більше вісімнадцяти років. Згідно з чинним законодавством ті особи, яким виповнилося вісімнадцять років, вважаються вже дорослими людьми, повнолітніми і підлягають загальним юридичним положенням.

Причини правопорушень серед неповнолітніх пояснюються багаточисленними факторами, де одним із основних, з точки зору майбутнього життя дитини, є вплив соціального середовища і в першу чергу – сім'ї.

Проблеми відхилень у поведінці підлітків неможливо вирішувати без участі в них сім'ї. Сім'я – це той виховний колектив, де дитина вперше засвоює норми моралі, правила спільного проживання, отримує навички спільної праці, де формуються її життєві ідеали [1, с. 320].

Нажаль, зустрічаються сім'ї, у яких моральна атмосфера негативно впливає на виховання дітей. “Дефекти виховання, – пише дитячий психіатр М. І. Буянов, – це є перший і головний показник неблагополучної сім'ї. Ні матеріальні, ні побутові, ні престижні показники не характеризують ступінь благополуччя або неблагополуччя сім'ї, – лише відношення до дитини” [2, с. 67].

З урахуванням великої кількості причин, які обумовлюють функціональну неспроможність сім'ї, існують різні підходи до типології і класифікації таких сімей. С. А. Белічева у якості системного критерію при складанні типології функціонально-неспроможних сімей використовує характер десоціалізуючого впливу, який здійснюють такі сім'ї на дітей. Такий підхід нам вбачається таким, що заслуговує на увагу [3, с. 147].

Десоціалізуючий вплив сімей можна поділити на дві великі групи: прямий і опосередкований.

Сім'ї з прямим десоціалізуючим впливом демонструють асоціальну поведінку і антисоціальну орієнтацію, виступаючи, таким чином, інститутами десоціалізації. До них можна віднести кримінально-аморальні сім'ї, у яких переважають кримінальні фактори ризику, і аморально-асоціальні сім'ї, які характеризуються антисоціальними установками та орієнтаціями.

Найбільшу небезпеку за своїм негативним впливом на дітей становлять кримінально-аморальні сім'ї. Життя дітей у таких сім'ях від жорстокого поводження, сексуальної розбещеності батьків, відсутності елементарної турботи щодо утримання і

виховання дітей частіше знаходиться під загрозою. Такі діти відносяться до категорії соціальних сиріт (сиріт при живих батьках), яких, як правило, чекають втечі з дому, бродяжництво, повна соціальна незахищеність як від жорстокого поводження у сім'ї, так і від криміналізуючого впливу злочинних угруповань.

До асоціально-аморальних сімей частіше за все відносять сім'ї з відвертими користолюбними орієнтаціями, які живуть за принципом "мета виправдовує засоби". Зовні положення в таких сім'ях може виглядати благопристойно, рівень життя досить високий, але духовні цінності підмінені виключно користолюбними орієнтаціями з нерозбірливими засобами їх досягнення. Такі сім'ї, не дивлячись на зовнішню респектабельність, своїми викривленими моральними уявленнями також здійснюють на дітей прямий десоціалізуючий вплив, прищеплюючи їм антисоціальні погляди і ціннісні орієнтації.

Сім'ї з опосередкованим десоціалізуючим впливом зазнають утруднення соціально-психологічного і психолого-педагогічного характеру, які виявляються у порушеннях подружніх і батьківсько-дитячих відносинах. Це так звані конфліктні і педагогічно неспроможні сім'ї.

У конфліктних сім'ях десоціалізуючий вплив виявляється не прямо через зразки аморальної поведінки або антисоціальні переконання батьків, тут має місце опосередкований вплив, який здійснюється за рахунок складних, нездорових відносин між членами сім'ї, частіше за все між батьками.

У педагогічно неспроможних сім'ях, тобто у тих сім'ях, де при відносно сприятливих умовах (здорова сімейна атмосфера, ведуть соціально схвалюваний спосіб життя і виявляють турботу щодо дітей) неправильно формуються взаємовідносини з дітьми, відбуваються серйозні педагогічні прорахунки, які призводять до різних асоціальних проявів у свідомості і поведінці дітей.

Формування антисоціальної орієнтації у дітей в таких сім'ях відбувається тому, що за рахунок педагогічних помилок, складної морально-психологічної атмосфери втрачається виховна роль сім'ї, і вона за ступенем свого впливу починає поступатися іншим інститутам соціалізації, які відіграють негативну роль.

Можна виділити низку факторів впливу сім'ї на виховання дитини.

Важливою умовою формування особистості дитини є батьківський контроль. Проблемі батьківського контролю у кримінологічній, педагогічній і психологічній літературі не приділяється належної уваги, це питання вивчено недостатньо.

Батьківський контроль у розумінні педагога складається із взаємодії таких понять, як: інтерес дитини до провідних сфер діяльності (гра, навчання, праця, захоплення); знання батьками позасімейної сфери спілкування дитини (формальної і неформальної); щоденне внутрішньосімейне спілкування (так звані "бесіди за круглим столом"). У зв'язку з цим можна виділити наступні види батьківського контролю:

- взаємний довірливий (демократичний);
- жорсткий (контроль постійний, щоденний);
- епізодичний (контроль, який відбувається рідко);
- безконтрольність (практично відсутній контроль).

Дослідження Ю. І. Юрочки показали, що у сім'ях підлітків з відхиленнями у поведінці переважають епізодичний контроль і безконтрольність, взаємний

довірливий контроль майже відсутній [4, с. 58].

Різні категорії сімей по-різному відносяться до батьківського контролю. У сім'ях підлітків-правопорушників, де номінально обоє батьків займаються вихованням дітей, контроль за ними здебільшого епізодичний, тобто слабкий або зовсім відсутній. Гірше здійснюється контроль у сім'ях, де вихованням дітей займається лише матір. У цю групу входять не лише сім'ї з самотніми матерями, розлученими або вдовами, але й ті повні сім'ї, де батько з різних причин (алкоголізм, наркоманія, відбування покарання у місцях позбавлення волі, виїзд на заробітки тощо) не займається вихованням дітей. Звісно, що в таких сім'ях матір не може впоратися з контролюючими функціями сім'ї.

Результати досліджень вчених доводять, що виникнення правопорушень неповнолітніх у більшості випадків пов'язано з негативним мікросередовищем, з аномаліями внутрішньосімейних взаємовідносин.

Під внутрішньосімейними відносинами слід розуміти:

- а) систему відносин батьків між собою;
- б) систему відносин дітей між собою;
- в) взаємовідносини батьків і дітей [4, с. 64].

Відносини у зазначених трьох ланках, у свою чергу, теж можна розділити на три групи:

- 1) добрі, щирі;
- 2) байдужі, зневажливі;
- 3) погані, конфліктні.

Звернемо увагу на те, що конфліктні відносини між батьками виникають частіше тоді, коли один із батьків ще морально стійкий і не має бажання приймати і розуміти моральне падіння іншого. В результаті в таких сім'ях виникають сварки, непорозуміння тощо.

Однак у виховному відношенні для дітей гіршими є такі сімейні умови, де двоє батьків морально нестійкі, порушують норми і правила суспільної поведінки. Більшість сімей з низьким моральним рівнем знаходиться на межі розпаду. Деформовані до такої міри відносини між батьками негативно впливають на формування особистості підлітка. У неповнолітніх, які виростили в неблагополучних сім'ях, ризик вчинення правопорушень зростає у 4-5 разів у порівнянні з їх однолітками із звичайних сімей.

Під час проведення аналізу впливу сім'ї на формування кримінальної поведінки неможна не враховувати і той факт, що схильність до кримінальної поведінки може бути спадковою.

Неблагополучні сім'ї формують дітей за своїм зразком. Саме в таких сім'ях частіше виростають люди з цинічним відношенням до моральних цінностей, які порушують норми поведінки та правопорядок. В оточуючому середовищі вони часто нехтують вимогами дисципліни, систематично створюють криміногенні ситуації і вчиняють правопорушення. У злочинних групах неповнолітні вихідці з таких сімей відіграють активну роль, частіше виступаючи їх лідерами або входячи до їхнього "мозкового центру".

Таким чином, негативний мікроклімат неблагополучної сім'ї, асоціальна поведінка дорослих її членів сприяють тому, що діти, які виховуються в таких сім'ях,

не просто переймають негативні зразки поведінки, але й засвоюють відповідні ціннісні орієнтації, реалізуючи їх в особистій асоціальной поведінці.

Велику шкоду розвитку дитини завдає педагогічно індиферентна позиція батьків. У багатьох підлітків з відхиленнями у поведінці не було або втрачено відчуття батьківської опіки, психологічної захищеності у сім'ї, бажання поділитися з рідними своїми радощами або переживаннями, втрачена надія підтримки у важку хвилину. Порушення психологічного контакту з близькими людьми особливо гостро переживаються підлітками, які починають усвідомлювати протиріччя у житті дорослих. Злість, яка переходить у відчай або жорстокість, недовіра до людей, зневага соціальних норм, цинізм, байдужість до суспільно значущих явищ – далеко не повний перелік внутрішніх установок підлітка, який переживає розлучення батьків, який живе в умовах пиятики, наркоманії, постійних конфліктів і сварок, взаємної байдужості.

Риси характеру і поведінка дітей, які помічені у девіантній поведінці, формуються в результаті відхилень у сімейних відносинах. Зрозуміти причину різних сімейних аномалій допоможе аналіз девіантної поведінки підлітків як відображення проблем у сім'ї у трьох поколіннях: прабатьків (дідусі і бабусі), батьків і дітей. Центром психологічних і невротичних відхилень в такій сім'ї, яка складається з трьох поколінь, будуть представники середнього покоління – батьки підлітків з девіантною поведінкою. Власне зміни особистості батьків та неврози у матерів часто передують розвитку неврозів і девіантної поведінки у дітей.

Особливу увагу, вважає О. І. Захаров, слід звернути на дітей, у яких матері працюють за інженерно-технічним фахом. Кількість дітей з девіантною поведінкою в таких сім'ях дуже велика. Це підкреслює не лише певний раціоналізм у вихованні підлітків матерями, які мають вищу технічну освіту, але й їх бажання до активнішої позасімейної ролі, що, в свою чергу, збільшує психологічне навантаження на жінок і робить біднішим їх емоційний контакт зі своїми дітьми [5, с. 49].

Крім того, жінки, які мають вищу освіту, частіше в односторонньому порядку розривають відносини з чоловіком (особливо часто це відбувається, коли в сім'ї є син). Якщо в сім'ї є донька, розлучення є явищем рідким, оскільки мати створює з донькою емоційний союз, навіть знаходячись у конфліктних відносинах з чоловіком. Звернемо увагу, що зміна ролей у сім'ї знаходить своє відображення і в повних сім'ях, коли відношення матері до дитини відрізняється принциповістю, вимогливістю, фізичними покараннями, на відміну від батьківського відношення до дитини. В такій сім'ї мати зазвичай більше зайнята на роботі, ніж батько. Одночасно вона домінує і у сфері подружніх відносин.

Нервово-психічне перевантаження, пов'язане з роботою, конфліктні відносини у сім'ї, підміна соціальних ролей в сім'ї – це джерела невротизації перш за все матерів. У свою чергу, невротичний стан матері ще в більшій мірі ускладнює сімейні відносини та збільшує проблеми у відносинах з дітьми.

Варто відмітити, що на практиці педагогічно неспроможні сім'ї виявляються важкодоступними для виявлення причин і несприятливих умов, які негативно впливають на підлітків. Для виявлення несприятливих факторів сімейного виховання в такій сім'ї, зазвичай потрібне довготривале знайомство, встановлення вихователем (психологом, правознавцем) довірливих відносин і з підлітками, і з батьками.

Узагальнення тривалих спостережень, які проводилися в процесі соціально-педагогічної роботи з “важкими” підлітками, дозволили виокремити найбільш типові неправильні педагогічні стилі у функціонально неспроможних сім'ях, які погано справляються або зовсім не справляються з вихованням дітей. С. А. Белічева називає наступні стилі сімейного виховання: поблажливий, демонстративний, позиція кругової оборони, педантично-підозрілий стиль, жорсткий авторитарний стиль, стиль умовляння, відсторонено-байдужий стиль, непослідовний стиль [3, с. 154].

Виховання почуттів і формування відношень, яке відбувається в сім'ї, в майбутньому стає нормою поведінки людини, визначаючи його моральну позицію у суспільстві. Особистий приклад батьків, їх переконання, ідеали, чуйне відношення до людей, до всього світу, їх відношення до праці, до школи, до питань навчання, цілеспрямованість, чесність, відповідальність за свої вчинки та інші позитивні якості людини є соціальними факторами успішного виховного процесу в сім'ї.

У стратегічному плані важливим завданням виховання і формування особистості неповнолітнього є розробка шляхів удосконалення особистості, пріоритетного розвитку її кращих якостей в умовах сім'ї, індивідуалізація виховання, оскільки саме своєю індивідуальністю людина приносить нове в цей світ. Формування творчого самобутнього початку особистості починається в сім'ї і продовжується в ній протягом всього життя, серед рідних і близьких людей, в їх взаємному впливі один на одного. У зв'язку з цим важливо визначити стратегію розвитку демократичної системи виховання і навчання, його зв'язку із сучасною сім'єю, прогнозувати розвиток сімейної педагогіки і практики сімейного виховання. Наукове прогнозування системи виховання, взаємодія суспільного і сімейного виховання має на увазі, перш за все, визначення основних завдань, розробку загальнодержавних заходів, рішень та дій, які забезпечують досягнення поставлених завдань.

Із свого боку держава повинна намагатися у відповідності до загальних інтересів сприяти благополуччю сім'ї, а також створенню умов, які дозволять забезпечити змістовне життя неповнолітнього у соціумі, які в той період життя, коли неповнолітній найбільше схильний до неправомірної поведінки, буде сприяти процесу розвитку особистості і отримання освіти, максимально вільній від можливості вчинення злочинів і правопорушень.

Необхідно приділяти особливу увагу впровадженню позитивних заходів, які передбачають повну мобілізацію усіх можливих ресурсів, включаючи сім'ю, а також школи та інші громадські інститути, з метою сприяння благополуччю підлітка, аби скоротити необхідність втручання з боку закону, і ефективного, справедливого та гуманного ставлення до підлітка, який знаходиться у конфлікті із законом.

Правосуддя по відношенню до неповнолітніх має бути складовою частиною процесу національного розвитку держави в межах всебічного забезпечення соціальної справедливості для всіх неповнолітніх, одночасно сприяючи захисту молоді і підтримці правопорядку.

Соціалізація у сім'ї здійснюється різними шляхами і відбувається здебільшого за двома паралельними напрямками: в результаті цілеспрямованого процесу виховання і соціального учіння.

Виховні впливи відбуваються на основі механізму підкріплення – заохочення

поведінки, яку дорослі вважають правильною, і покарання за порушення встановлених правил. Таким чином батьки закладають у свідомість підлітків певну систему норм, дотримання яких поступово стає для дитини звичкою і внутрішньою потребою. Крім зазначеного, виховний вплив може здійснюватися на основі механізму ідентифікації – підліток наслідує батьків, орієнтується на їхній приклад, намагається бути таким самим.

Варто звернути увагу, що крім свідомого, цілеспрямованого виховання, яке проводиться батьками, на підлітків впливає уся сімейна атмосфера, сімейні умови: соціальне становище, матеріальний рівень, рівень освіченості, ціннісні орієнтації членів сім'ї. Тому будь-яка деформація батьківської сім'ї призводить до негативних наслідків у розвитку особистості підлітка.

Використані джерела:

1. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра: книга для учителей и родителей. – М. : Просвещение, 1988. – 207 с.
2. Беличева С. А. Основы превентивной психологии. – М. : Редакционно-издательский центр Консорциума “Социальное здоровье России”, 1994. – 221 с.
3. Юричка Ю. И. Диагностика и социализация личности несовершеннолетнего правонарушителя. – Бирск, 1994. – 146 с.
4. Захаров А. И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. – Л. : Медицина, Ленингр. отд-ние, 1982 с. – 214 с.
5. Зайченко І. В. Педагогіка : навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів (Рукопис). – Чернігів, 2002. – 528 с.

Можайкина Е. С. Основные факторы влияния семьи на формирование отклоняющегося поведения подростков.

В данной статье изучаются проблемы семейного воспитания подростков. Рассмотрены типы педагогически несостоятельных семей, а также определены основные факторы влияния семьи на формирование отклоняющегося поведения несовершеннолетних.

Ключевые слова: семейное воспитание, подростки, девиация, социализация личности.

Moghaikina L. The main factors of family influence on the formation of teenage deviant behaviour.

The article studies problems of family upbringing of teenagers. Types of pedagogically insolvent families are examined and also the main factors of family influence on the formation of teenage deviant behaviour are defined.

Keywords: Family upbringing, teenagers, deviation, personal socialization.